

بسم الله الرحمن الرحيم

مبانی جغرافیایی-سیاسی مکان‌گزینی پایتخت ها در ایران

Geographical-Political Principles
of Locating
Of Capitals in IRAN

دکتر زهرا احمدی پور - علی ولی قلی زاده

با همکاری بنیاد فرهنگی مهندس سید حمید کرامی
انتشارات پهلوی

سرشناسه :	احمدی‌پور، زهرا، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور :	مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران = Geographical - political principles of locating of capitals in IRAN /
زهرا احمدی‌پور ، علی‌ولی قلی‌زاده؛ با همکاری بنیاد فرهنگی مهندسی سیدحمید گرامی.	
مشخصات نشر :	مشهد: پاپلی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری :	۲۰۰ص: مصور، جدول، نمودار، نقشه.
شابک :	۹۷۸-۶۰۰-۶۰۲۶-۰۶-۰
وضعیت فهرست نویسی :	فیا
یادداشت :	کتابنامه: ص. ۱۹۴ - ۱۹۷.
موضوع :	پایتخت‌ها--ایران--تعیین محل.
شناسه افزوده :	ولی قلی‌زاده، علی
شناسه افزوده :	بنیاد علمی - فرهنگی گرامی
رده بندی کنگره :	۱۳۹۰ الف ۲ پ / ۶۵DSR
رده بندی دیویی :	۹۵۵/۰۰۴۳
شماره کتابشناسی ملی :	۱۱۲۲۰۳۲

انتشارات پاپلی وابسته به شرکت توسعه و آمایش شرق، مشهد، بلوار سجاد، پلاک ۹۲، صندوق پستی: ۶۵۳-۹۱۸۶۵ تلفن: ۴ - ۴۰ - ۷۶۴۰۰۰۴۰۰ دورنگار: ۷۶۲۱۶۵۸

E.Mail: publisher@amayeshco.com
http://publisher.amayeshco.com

شماره: ۳۰

نام کتاب: مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران

نویسنده: دکتر زهرا احمدی‌پور - علی ولی قلی‌زاده

ناشر: انتشارات پاپلی

قطع: وزیری

نوبت چاپ: اول/ بهار ۱۳۹۰

تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۷۸۰۰۰ ریال

صفحه آرائی: محمد عباسی

لینوگرافی، چاپ و صحافی: دقت ۳۱۲۵۰۵۲ (مخط)

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۰۲۶-۰۶-۰

ISBN: 978-600-6026-06-0

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۱۰	فصل اول: مکان‌گزینی پایتخت
۱۰	الف - پایتخت و نقش آفرینی آن در جغرافیای سیاسی
۱۰	مفهوم پایتخت
۱۱	انواع پایتخت‌ها
۱۶	پایتخت‌های دائمی
۱۸	پایتخت‌های ابداعی
۱۹	پایتخت‌های منقسم
۲۱	الف - پایتخت‌های طبیعی و مصنوعی
۲۲	ب - پایتخت‌های شبکه - محور
۲۳	ج - پایتخت‌های پیش‌تاز
۲۴	د - پایتخت‌های فدرال
۲۵	پایتخت‌های منظومه‌ای
۲۹	نقشهای شهر پایتخت
۲۹	نقش سیاسی شهر پایتخت
۳۱	نقش اقتصادی شهر پایتخت
۳۳	نقش و کارکرد پایتخت در جغرافیای سیاسی
۳۸	ویژگی منحصر به فرد پایتخت‌ها چیست، پایتخت‌ها با شهرهای دیگر چه تفاوتی دارند؟
۴۱	نقش متحول شهر پایتخت در گذشته، حال و آینده
۴۳	ترقی و خیزش شهر پایتخت نوین
۴۷	دگرگونی و تحول پایتخت‌ها در قرن بیستم
۴۸	پایتخت‌ها در پایان قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم
۵۰	استراتژی‌های ساخت شهر پایتخت
۵۳	شهر پایتخت به عنوان سمبل حکومت ملت پایه
۵۴	شهرهای پایتختی به عنوان مکان ملموس جامعه فرضی ملی
۵۶	شهر پایتخت به عنوان یک تصویر تصنعی از حکومت ملت پایه
۵۷	پایتخت در مقابل محیط داخلی و خارجی
۵۹	پایتخت به عنوان بهترین (یا بدترین) واحد کشور
۶۰	شکاف بین معماری و برنامه‌ریزی اجتماعی در شهرهای پایتختی
۶۱	ساختار سیاسی محلی پایتخت‌های ملی

۶۱	به چه میزان خودمختاری محلی؟ وضعیت سرزمینی - اجرایی شهر پایتخت
۶۴	محلی یا ملی: کشمکش منافع در شهر پایتخت
۶۷	اقتصاد شهرهای پایتختی
۶۸	چگونه پایتخت ملی به اقتصاد محلی سود می‌رساند؟
۷۰	معایب شهر پایتخت بودن
۷۴	چه نوع اقتصاد محلی در راستای مؤثر بودن یک شهر پایتخت است؟
۷۵	جهانی شدن و نقش جدید شهر پایتخت
۷۸	جهانی شدن، فرهنگ و شهرهای پایتختی
۸۰	مهاجرت بین‌المللی و شهرهای پایتختی چند فرهنگی
۸۱	آینده شهرهای پایتختی چگونه خواهد بود؟
۸۶	ب- مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها
۸۷	آیا استدلالی برای مکان‌گزینی شهرهای پایتختی وجود دارد؟
۸۸	تلاش‌هایی در راستای مکان‌گزینی مجدد پایتخت‌ها
۹۲	تأثیر مکان‌گزینی پایتخت بر روی کشور
۹۴	عوامل اصلی تأثیرگذار در فرایند مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت‌ها
۹۴	- قابلیت هسته‌ای مکان پایتخت
۹۵	- ارزش معنوی و نقش ایکونوگرافیک مکان پایتخت
۹۶	- گروه ملی مسلط و یا خاستگاه قومی حکومت
۹۷	- ارتباط خارجی
۹۸	- موقعیت استراتژیک و دفاعی
۹۹	- مصالحه سیاسی
۹۹	- موقعیت مرکز ثقل جغرافیایی
۱۰۱	- دسترسی به راه‌های ارتباطی و مواصلاتی داخلی
۱۰۱	- تغییر در رویکردها و سیاست‌های حکومت
۱۰۲	- شرایط زیست محیطی منطقه
۱۰۳	- ایجاد وحدت و تجانس فرهنگی یا کنترل تفاوت‌های فرهنگی
۱۰۴	- مشکلات مدیریت بهینه پایتخت‌ها
۱۰۵	- مسائل امنیتی
۱۰۷	جابه‌جایی پایتخت در ترکیه
۱۱۴	فصل دوم: مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران
۱۱۴	مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران
	دوره قبل از اسلام: دوره حاکمیت حکومت‌های ایران باستان (مادها، هخامنشیان، سلوکیان،

۱۱۷.....	اشکانیان و ساسانیان)
۱۱۷.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره مادها
۱۲۰.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره هخامنشیان
۱۲۵.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره سلوکیان
۱۲۸.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره اشکانیان
۱۳۱.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره ساسانیان
۱۳۴.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در ایران باستان و تأثیرات آن در تکوین هویت ایرانی
۱۳۷.....	دوره بعد از ورود اسلام به سرزمین ایران:
الف) دوره حاکمیت حکومت‌های برون فلاتی (غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، ایلخانان مغول و تیموریان)	۱۳۷.....
۱۳۸.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره غزنویان
۱۴۱.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره سلجوقیان
۱۴۵.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره خوارزمشاهیان
۱۴۸.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره ایلخانان مغول
۱۵۴.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره تیموریان
ب) دوره حاکمیت حکومت‌های درون فلاتی (صفویان، افشاریان، زندیان، قاجاریان، پهلوی‌ها و جمهوری اسلامی ایران)	۱۵۸.....
۱۵۹.....	مکان‌گزینی و جابه‌جایی پایتخت در دوره صفویان
۱۶۶.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره افشاریان
۱۶۹.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره زندیان
۱۷۳.....	مکان‌گزینی پایتخت در دوره قاجار
۱۷۹.....	ابقay پایتخت در دوره پهلوی
۱۸۴.....	ابقay پایتخت در دوره جمهوری اسلامی ایران
۱۹۱.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۹۴.....	منابع و مأخذ
۱۹۴.....	الف) منابع فارسی
۱۹۸.....	ب) منابع لاتین

مقدمه

پایتخت به عنوان مهمترین عنصر در ساختار سیاسی فضا با کارکرد و هویت سیاسی - اداری، اقتصادی - تجاری و فرهنگی، مرکز هدایت حکومت و گرانگاه نیروی محرکه آن محسوب می‌شود. این واحد فضایی - سیاسی صرف نظر از فلسفه وجودی، ماهیت و کارکردهای مختلف، با توجه به این که کانون اقتدار و حاکمیت سیاسی حکومت و نیز تکیه‌گاه اصلی آن به حساب می‌آید و نسبت به سایر عناصر سازمان سیاسی فضا دارای موقعیت ترجیحی می‌باشد، از جایگاه مهمی در جغرافیای سیاسی برخوردار است. در همین راستا، دارای اختیارات ویژه‌ای در مقایسه با سایر واحدها و عناصر تقسیمات کشوری می‌باشد که آن را نسبت به سایر عناصر سازمان سیاسی فضا متمایز می‌سازد. پایتخت‌ها به عنوان یکی از عناصر کالبدی در تکوین، تثبیت و استمرار حکومت‌ها نقش مهمی بر عهده دارند و به جرأت می‌توان گفت آن دسته از کانون‌های سیاسی مانند پاریس که استمرار تاریخی داشته‌اند، با تکیه بر اقتدار و قدمت خود، در شکل‌گیری ملت، حکومت و انبساط جغرافیایی فضای حکومت و استقرار سرحدات و مرزهای آن در بستر تاریخ، تأثیر بسزایی داشته‌اند. بنابراین، بدیهی است که هر کشوری دارای پایتخت یا مرکز سیاسی است؛ و گاهی دیده می‌شود که در پاره‌ای از کشورها، نقش پایتخت در بین چند شهر تقسیم شده است. گاهی نیز برخی از حکومت‌ها بنا به دلایلی پایتخت خود را به مکان دیگری انتقال می‌دهند. در واقع، وقتی حکومتی شکل می‌گیرد، در ابتدا، آن حکومت مکان جغرافیایی ویژه‌ای را با توجه به قابلیت‌های مکانی و انسانی آن به عنوان تکیه‌گاه و موتور محرکه خود انتخاب می‌کند. این گفته به این معنی است که هر گاه شهری به عنوان پایتخت انتخاب می‌شود، یا نقش پایتخت بین دو یا چند شهر تقسیم می‌شود و یا به دلایلی شهر پایتخت جابجا شود، بدون تردید این مکان‌گزینی با توجه به شرایط زمانی و مکانی و نیز نوع ساختار حکومت تحت تأثیر عوامل متفاوتی به انجام می‌رسد.

در سرزمین ایران، شهر اکباتان یا هگمتانه (همدان امروزی)، اولین و تهران آخرین شهری است که توسط حکومت وقت به عنوان شهر پایتخت انتخاب شده است؛ در طول تاریخ پرفراز و نشیب این سرزمین، از شمال تا جنوب و از شرق تا غرب پایتخت‌ها و مراکز سیاسی متعددی شکل گرفته که هر کدام به دلایل سیاسی - نظامی - فرهنگی و یا دلایل دیگر حائز اهمیت فراوانی بوده‌اند. به عبارتی، با توجه به این که در سرزمین ایران هیچ حکومت ثابتی وجود نداشته و این سرزمین همواره از اهمیت خاص جغرافیایی و استراتژیک برخوردار بوده است، از زمان مادها تاکنون ۳۱ نقطه جغرافیایی چه در سطح ملی و چه در سطح منطقه‌ای در ایران دارای نقش پایتختی

بوده‌اند. به گونه‌ای با توجه به موقعیت استراتژیکی این محدوده جغرافیایی و حساسیت‌های ناشی از آن، اغلب حکومت‌های تشکیل شده در این سرزمین، همواره برای اداره قلمرو خود و مقابله با چالش‌های ژئوپلیتیکی و جغرافیای سیاسی آن، پایتخت خود را انتقال داده و یا ملزم به استفاده از سیستم چند پایتختی بوده‌اند. در این فرایند تاریخی، بدون تردید، عوامل بی‌شماری در مکان‌گزینی شهرهای پایتختی ایران دخیل بوده است.

در این راستا، با توجه به این که در چند دهه اخیر، بحث جابجایی پایتخت از تهران، به دلیل مشکلات مدیریتی، زیست محیطی، جمعیتی، فرهنگی و ... بارها مطرح شده و مطالعاتی پیرامون آن انجام شده است، بنابراین، به نظر می‌رسد که شناسایی و بررسی دلایل مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی در ایران - با توجه به این که این سرزمین همیشه درگیر مسئله جابجایی شهر پایتخت بوده است - بتواند کمک مؤثری به مدیریت و آمایش سیاسی فضا نماید. این در حالی است که مطالعه تاریخی در مورد پایتخت‌های ایران و نیز بررسی ابعاد جغرافیای سیاسی این کشور در طول تاریخ تا اندازه‌ای از ضعف منابع موجود در این زمینه خواهد کاست. از طرف دیگر پایتخت به عنوان یکی از عناصر بنیادین هر حکومت به حساب می‌آید و کیفیت انتخاب و محل استقرار آن از مباحث اصلی جغرافیای سیاسی است که تاکنون در ایران به صورت مستقل مورد واکاوی قرار نگرفته است. از این رو، تدوین این کتاب می‌تواند علاوه بر تقویت مبانی نظری جغرافیای سیاسی در زمینه پایتخت‌ها به گامی خلاقانه موجود در این زمینه نیز منجر شود. از مهمترین اهداف تهیه این کتاب می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- فراهم کردن بسترها و زمینه‌های شناخت علمی و کافی نسبت ویژگی‌ها و کارکردهای شهر پایتخت در بستر جغرافیای سیاسی کشور؛

- بررسی و مطالعه مهمترین دلایل مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی؛

- و نیز بررسی و مطالعه مهمترین دلایل مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی در ایران؛

در کل، بحث اصلی این کتاب، بررسی نقش و پتانسیل‌های وجودی پایتخت در اداره سیستم جغرافیای سیاسی کشور، سازمان سیاسی فضا، شبکه شهری کشور و نیز برقراری تعادل ژئوپلیتیکی کشور در حوزه داخلی و خارجی است. این اثر شامل دو فصل با عناوین زیر است: مکان‌گزینی پایتخت و مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران. در فصل اول، که با محور قرار دادن دو بحث پایتخت و نقش آفرینی آن در جغرافیای سیاسی و نیز مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها دنبال می‌شود، در کل مفهوم پایتخت مورد بررسی قرار گرفته و چند نمونه از تقسیم‌بندی‌های رایج در مورد شهرهای پایتختی، به صورت مفصل و با ارائه الگوهای موجود ارائه شده است. همچنین، در مورد نقش شهر پایتخت در اداره جغرافیای سیاسی کشور و برقراری

تبادل ژئوپلیتیکی حکومت، نقش شهر پایتخت در دوران حکومت ملت پایه، شهرهای پایتختی در فرایند جهانی شدن، آینده شهرهای پایتختی و غیره به طور مفصل بحث شده است. از دیگر موارد مهم که در این فصل به آن پرداخته شده است؛ نظریه مربوط به پایتخت‌های منظومه‌ای است که برای اولین بار ارائه گردیده است. از مهمترین ویژگی‌های این نوع شهرهای پایتختی، ویژگی تفویض و تقسیم قدرت سیاسی - اقتصادی، در کشورهای برخوردار از نظام حکومتی متمرکز در گستره جغرافیای سیاسی آن، بدون حذف نظام حکومتی متمرکز است. علاوه بر این، در این فصل، مهمترین عوامل تأثیرگذار در امر مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی مورد بررسی قرار گرفته است. نویسندگان در این فصل، با یک مطالعه جامع، ۱۴ دلیل برای مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی ذکر کرده‌اند که هر کدام به صورت مفصل توضیح داده شده است. در فصل دوم نیز، تحت عنوان مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان‌گزینی پایتخت‌ها در ایران، در واقع مهمترین عوامل تأثیرگذار در مکان‌گزینی و جابجایی شهرهای پایتختی در ایران، از زمان حکومت ماد تا زمان حال، با یک رویکرد جغرافیایی - سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است.

شایان ذکر است، دشواری تدوین و تألیف درباره مباحث پایه جغرافیای سیاسی، به ویژه بحث پایتخت با توجه به این که مطالعات زیادی درباره این موضوع صورت نگرفته است، بر کسی پوشیده نیست؛ قطعاً این اثر نیز با توجه به این که تجربه جدیدی با رویکرد جغرافیایی - سیاسی در تدوین بحث شهرهای پایتختی ایران است، حالی از اشکال و کاستی نیست؛ بنابراین، از خوانندگان محترم به ویژه استادان گرامی و دانشجویان عزیز خواهشمند است، نویسندگان را از نظریات انتقادی و اصلاحی خود آگاه نمایند.

در خاتمه نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از تمام صاحبان گرافقدر آثار و منابع استفاده شده در تدوین کتاب، اعم از اساتید محترم رشته جغرافیای سیاسی و تمام اشخاص حقیقی و حقوقی تشکر و قدردانی نمایند.

زهرا احمدی پور

عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس

علی ولی‌قلی‌زاده

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

فصل اول: مکان‌گزینی پایتخت

الف - پایتخت و نقش آفرینی آن در جغرافیای سیاسی

مفهوم پایتخت

پایتخت به‌عنوان کانون سیاسی کشور، مرکز جاذبه و نفوذ یک فضای جغرافیایی است که دربردارنده عوامل سیاسی، فرهنگی، قومی، تاریخی، اقتصادی، اداری، فنی و ارتباطی است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۲۸۲). پایتخت معمولاً دارای بیشترین تعداد جمعیت و بزرگترین مراکز اقتصادی و فرهنگی است (به‌فروز، ۱۳۸۰: ۱۹۷) و مهمتر از همه، مرکز اقتدار سیاسی کشور به شمار می‌رود و معمولاً محل استقرار سران سه قوه (مجلس، قضاوت، قوه قضائیه)، اعضای آنها، کلیه وزارتخانه‌ها، ادارات حکومتی و سفارتخانه‌های خارجی است (میرحیدر، ۱۳۸۱: ۱۳۸). در واقع، این مکان مرکزیت جغرافیایی، هندسی، و یا کارکردی یک فضای جغرافیایی است که از یک سری نیروهای انگیزشی مستقر در آن، عناصر و عوامل انسانی و کالبدی فضا و جریانات و شبکه‌ها پایه‌سوی خود جذب می‌کنند و از طرف دیگر نقطه مرکزی برای پخش پدیده‌ها، فرمالها و اعمال اراده سیاسی در اقصی نقاط فضای مربوطه به شمار می‌رود (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۲۸۲). پایتخت‌ها به‌عنوان محل‌هایی سمبلیک در خدمت ایدئولوژی ملی نیز هستند، بنابراین، آنها به‌عنوان بازتابی از دیدگاه کلان ملی نسبت به مسئله شهرنشینی، عامل اصلی سازمان‌یابی در زمینه رشد و توسعه اقتصاد ملی، و بالاخره به لحاظ تاریخی نیز به‌عنوان پلی بین فرهنگ محلی و «جامعه جهانی» حکومت ملت‌پایه عمل می‌کنند (Campbell, 2003: 2).

در کل، پایتخت با کارکرد و هویت سیاسی - اداری و نیز کارکردهای اقتصادی - تجاری - فرهنگی، مهمترین عنصر در ساختار سیاسی فضا محسوب می‌شود. این واحد فضایی - سیاسی صرف‌نظر از فلسفه وجودی، ماهیت و کارکردهای سیاسی - اداری و نیز اقتصادی - تجاری - فرهنگی آن، با توجه به این که کانون اقتدار و حاکمیت سیاسی حکومت و نیز تکیه‌گاه اصلی آن به حساب می‌آید و نسبت به سایر عناصر سازمان سیاسی فضا از موقعیت ترجیحی برخوردار است، مورد توجه خاص جغرافیای سیاسی است. در این راستا، این واحد فضایی - سیاسی دارای اختیارات ویژه‌ای در ورای اختیارات سایر واحدها و عناصر